

✓ **ЧОРБАДЖИЙСТВОТО И
СТОПАНСКИЯТ ЖИВОТ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО**

Михаил Грънчаров

В историческата литература въпросът за чорбаджийството е дискусионен, но официално е наложено схващането за отрицателната му роля в обществено-икономическото, културно-просветното и политическото развитие на българското общество през Възраждането¹. В последните години обаче бяха извършени редица изследвания, в които авторите, проучвайки различни страни от дейността на чорбаджийството, като прилагат и нови подходи в работата си, достигат до изводи, които показват, че се налага преосмисляне на историческата оценка за ролята на българското чорбаджийство².

Задачата на тази разработка е на базата на обобщени данни и информация от десетки научни изследвания, архивни материали, публикации на извори и източници от различен характер да се направи опит за едно по-обхватно, но синтезирано, а не конкретно фактологическо, изследване на въпроса за мястото и ролята на чорбаджийството в стопанския живот на българските земи през възрожденската епоха.

От разпоредбите на издадения през 1857 г. Закон за чорбаджийството в Търновския санджак³, а и от други по-ранни извори⁴, е видно, че чорбаджиите са платени и изборни длъжностни лица, натоварени с фискални функции. Основните им задължения са да разпределят и събират определените от държавата данъци. Това те имали право да вършат само за срок от една година, като 15–20 дни преди изтичане на мандата им трябвало да дадат отчет за събраните приходи и разходи по данъците. Но тези разпоредби по ред причини невинаги били спазвани, поради което отделни лица успявали да се задържат на чорбаджийска служба години наред. Отказвайки да се отчетат пред сънародниците си чрез различни по характер

машинации, те вършат злоупотреби при разпределянето и събирането на данъците и по този начин в редица случаи успяват да натрупат значителни богатства за сметка на данъкоплатците. За такива чорбаджии във възрожденската преса са публикувани десетки изобличителни материали⁵.

Всичко това дава основание на някои автори да характеризират чорбаджиите като “Безпощадни експлоататори на трудящите се селски и градски маси...” и да представят чорбаджиството като пречка за икономическото развитие⁶. Тая теза, макар и в по-смекчена форма, се възприема и налага в основните трудове по стопанска история на България⁷. И то при положение, че още през 1943 г. Христо Гандев обръща внимание на факта, че независимо от “грабителствата”, които вършат, и превръщането им в “безконтролни управители на българското население”, чорбаджиите играят определена роля в стопанския живот и формират първите български капитали⁸.

Анализът на събраната информация за над 100 души чорбаджии от различни селища на българските земи през Възраждането показва, че в своята цялост те са едни от изявените стопански дейци – земе-владелци, скотовъдци, търговци, промишленици (занаятчии, мани-фактуристи, фабриканти). Сред тях са десетки известни, а така също и недостатъчно познати имена на лица, заемащи определено място в икономическия живот на отделни селища, в по-голям или по-малък район на формиралите се производствени и пазарни средища в различните краища на българските земи.

Предвид на това, че не е възможно, а мисля, и не е необходимо, в рамките на една обзорна статия да се представят всичките тези лица, ще спрем вниманието си на някои от тях.

Кала Габърски е крупен търговец на добитък, соватчия, чифликчия и прекупвач на десятъка от зърнени храни в Брезник и района му през 50-те години на XIX в.⁹

Сред видните стопански дейци от Търново са: Георги поп Симеонов – богат търговец с водещо място в стопанския и обществен живот на целия Търновски санджак за повече от 40 години¹⁰. Стефан Карагъзов – развива оживена и разностранна стопанска дейност в значителни мащаби като търговец, лихвар, откупвач на данъци и фабрикант. Построява няколко индустриални предприятия – фабрика за преработка на пашкули, за производство на спирт, за бира и парна мелница. Работи с големите търговски фирми на братя Евлоги и Христо Георгиеви в Букурещ, братя Тъпчилещови в Цариград, Цвятко Радославов в Свищов и др. Натрупал голям капитал и не се спирал

пред нищо за увеличаването му. Това предизвиква остро недоволство срещу него и на страниците на възрожденския печат е представен като “злодей, който няма ни вера, ни народност, ни чест, ни почитание”¹¹.

Хаджи Минчо Цачев – богат и влиятелен търговец, в съдружие с други търновски търговци основава търговски кантори в Свищов, Цариград и Виена. Откупува десетъците от Търновско¹². Хаджи Николи Хаджидимов Минчев – зет и съдружник на хаджи Минчо, търговец, развива мащабна дейност в Търново, Свищов, Русе, Букурещ, Виена, Цариград и Одеса¹³.

Емануил Шишманов е голям търговец, извършвал значителна вносно-износна дейност във Видин, Свищов, Будапеща и Виена. През 1835 г. получил австрийско поданство, което го улеснявало изключително много в мащабната му стопанска дейност. Представител на стария видински род Шишманоглу, за чийто произход се предполага, че е свързан с царската династия на Шишмановци¹⁴. Павел поп Петров (известен като чорбаджи Патъо) от Видраре е земевладелец и търговец на добитък. Прекупвач на данъците от района на Тетевенско, Орханйско и Врачанско. Заемал най-видно място между първенците в Орханйско¹⁵.

Димитраки Хаджитошев от Враца е един от най-изявените стопански и обществени дейци в българските земи от края на XVIII и първата четвърт на XIX век. Голям търговец и манифактурист, той развива разнообразна стопанска дейност, в която влага значителни капитали. Организира манифактурни работилници в над 30 селища във Врачанско за производство на свила и коприна, за топене на руда и метали, за варене на ракия в големи количества. Изкупува селскостопанска продукция от голям район. Работи със съгрудници и съдружници от почти всички краища на българските земи, а така също и извън тях¹⁶.

Хаджи Христо Рачков от Габрово създава в началото на XIX в. една от най-ранните и най-изявените централизирани капиталистически манифактури за преработка на пашкули и производство на коприна. Имал филатури в Габрово и в Казънлък. Търгувал с широк замах на панаирите в Узунджово, Сливен, Букурещ и други. Създава своя мрежа от по-дребни търговци и съдружници, с които покрива голямата Търновска каза и други райони. Поддържа преки делови връзки с другия голям производител на коприна Димитраки Хаджитошев¹⁷.

С определена роля в стопанския и обществен живот в Габрово от 40-те години на XIX в. насетне е Илия Видинлиев – търговец на известната за града и района ножарска стока, лихвар и собственик на много недвижими имоти, сред които десетки воденици в Габровско, Севлиево и Дряновско¹⁸.

Чорбаджи Мою от с. Голяма Желязна, Ловешко, бил търговец на добитък, който доставял главно за Цариград. Притежавал около 300 декара земя – ниви, гори и пасища¹⁹.

Сред най-богатите хора в Елена и в целия Търновски санджак в средата на XIX в. е хаджи Христо Михайловски – собственик на значителни двужими и недвижими имоти²⁰. Чорбаджи Тодор от Жеравна е едър скотовъдец и търговец на добитък, с голямо влияние в Сливен, Одрин и Цариград. През 1858 г. премества стадата си в Добруджа и се установява в гр. Тулча²¹.

През третата четвърт на XIX в., в продължение на 25 години, водеща фигура в стопанския и обществен живот в Казанлък и района му е Стоян Груеч (чорбаджи Стоенчо) – един от големите български търговци с широки контакти и влияние сред сънародниците си и официалните власти²². Недьо Начов е търговец на занаятчийска стока – главно гайтани, прекупвач на десетъците от зърнени храни, притежавал е най-добрия хан в Калофер²³. Виден чорбаджия в Калофер бил и Христо Шопов – собственик на салхана, яхна и сапунджийница²⁴.

Петко Догана от Копривщица е сред най-влиятелните и богати бегликчии през първата половина на XIX в. Събирал десетъка от овцете в различни части на българските земи и извън тях, чак до Албания²⁵. Божил Съботинов, известен като Божил Чорбаджи от Котел по време на кърджалийските размирици, е също богат и влиятелен джелепин и бегликчия, собственик на къшла с над 500 глави добитък²⁶. Стойко Попович, бащата на Георги Раковски, е другият бележит чорбаджия от Котел. Постига значителни стопански успехи като търговец-предприемач. Създава манифактурна работилница за изработка на гайтан с дараци и чаркове, внесени от Англия. През 1827 г. става държавен доставчик на аба за турската армия в Цариград, като годишно в Котел се изработват по 20 000 топа аба²⁷.

Хаджи Найден Кръстев е богат и влиятелен джелепин в Одрин. Показател за стопанските му възможности е фактът, че в 1852 г. завещава над 200 хил. гроша за просветни и обществени нужди²⁸. Стефан Щърбанов от Панагюрище имал манифактура, в която от 1854 до 1864 г. работели “сиромашки жени”²⁹. Чорбаджи Зафир от Пещера притежавал самоков³⁰.

В Лом през 20-те и 30-те години на XIX в. най-влиятелният търговец в града и района е Чорбаджи Цеко. Търгувал с едър рогат добитък и овце, които изнасял за пазарите в Австрия и Цариград, където работел в сътрудничество с големи търговски фирми³¹.

Значителен търговец и чорбаджия в Плевен и района през първата четвърт на XIX в. е Георги Михайлов, важно място в чиято стопанска дейност заемал соватлъкът³². Със значителен принос в икономическото развитие на Плевен през 50-те – 70-те години са Златан Иванов – търговец на зърнени храни и добитък; Константин Хаджипаков – търговец на колониални, манифактурни и хранителни стоки; Милю Цветков – търговец на добитък и соватчия; Симеон Хайдутов – търговец и съдружник в сдружение за угояване, клане и търговия с добитък и животинска продукция³³.

Добре известно е значимото място и водещата роля на представителите на големия Чалъков род в стопанския и обществения живот през Възраждането. Вълко Т. Чалъков се издига като голям джелепин и бегликчия в дворцовите среди в Цариград. Градоначалник на Пловдив и щедър дарител, той поддържа връзки с много стопански и обществени дейци от българските земи³⁴. Синът му Недельо В. Чалъков през 1840 г. е определен от Високата порта за джелепбашия и единствен снабдител на Цариград с овце³⁵. Салчо Ив. Чомаков е търговец-бегликчия, получил султански ферман за търговия в Европа, Индия и Персия. Работи в съдружие със Стоян Чалъков. Щедър дарител и радетел за утвърждаване на българщината в Пловдив³⁶. Стоян Т. Чалъков е другият голям и влиятелен представител на Чалъковия род. Той също е търговец-бегликчия и джелепин, с многобройни контакти със стопански и обществени дейци в българските земи, инициатор и щедър дарител за изграждане на църкви и училища не само в Пловдив. Показател за мащаба на стопанската му дейност е фактът, че през 1846 г. заедно със синовете си Георги и Тодор събира 683 000 глави овце, представляващи данъка от десятъка върху овцете в един значителен район от българските земи, като общият приход възлиза на 5 183 877 гроша³⁷.

Мицо Караджата (Чорбаджи Мицо) от с. Робово, Струмишко (дн. в Македония) притежавал около 500–600 дка ниви, над 500 глави добитък и ежегодно произвеждал по 700–800 оки пашкули. Ползвал се с влияние в цялата Струмишка околия³⁸. Димитраки Бояджиоглу от Мустафापаша (Свиленград) е производител и търговец на коприна³⁹.

Александър Шишманов произхожда от видния търговски род на Шишмановци от Видин. От 40-те години на XIX в. се установява в Свищов и развива значителна стопанска дейност. Получил австрийско поданство, той внася големи количества фабрични и колониални стоки главно от Виена. Определена част от търговската му дейност е свързана също и с пазарите в Цариград⁴⁰.

Хаджи Трайко Рекали се славел като “най-силен скопски чорбаджия” през първата половина на XIX в. В Скопие той притежавал голямо богатство, бил щедър дарител и радетел за утвърждаване на българщината в града и района⁴¹. Чорбаджи Вълчан от Сливен е търговец на кебета и други вълнени изделия, които доставя в Цариград през 30-те години на XIX в.⁴²

Хаджи Мано Стоянов (Чорбаджи Мано) е сред най-богатите земевладелци в София през втората половина на XIX в.⁴³ Димитър Трайкович от София е също виден търговец и обществено-политически деец. Собственик е на хан и други имоти. Основава девическото училище в града и поема издръжката му⁴⁴.

Най-големият и богат чорбаджия в Стара Загора в края на XVIII и началото на XIX в. е Георги Пухоолу. Той бил крупен търговец и лихвар. Притежавал най-голямата и представителна къща в града, състояща се от около 50 стаи, оприличавана на “везирски конак”, с великолепен двор⁴⁵. Хаджи Станьо Врабевски, титулуван като “Тетевенския Ротшилд”, е известен преди всичко с участието си в революционното движение по времето на Левски, бил е и най-богатият и влиятелен чорбаджия в Тетевен и тетевенския край. Търговец на добитък, той развивал значителна стопанска дейност и изнасял стоката си главно във Влашко и Австро-Унгария⁴⁶. Спас Маринов (Спас Чорбаджи) пък е един от най-богатите и влиятелни хора в Троянския край. С братята си владеел много имоти в землищата на с. Шипково и с. Терзийско. Търгувал с добитък и давал пари под лихва. С брат си Нено били известни като “банкерите на Троянска нахия”⁴⁷.

Пею Степанов се наложил като “първи човек” по имот и влияние в Трън и Знеполско. Търгувал в Самоков, Пирот, Ниш и Цариград. Имал над 40 души помощници и слуги, които го подпомагали в стопанската му дейност⁴⁸.

Христодул Шишманов бил най-богатият българин в Хасково. Голям радетел и благодетел за развитието и напредъка на просветното и църковното дело. Притежавал много имоти и “разкошни Конаци”. Отстоявал твърдо националните интереси⁴⁹.

Би могло да се приведат още редица обобщени сведения за стопанската дейност на отделни чорбаджии, но смятам че изложените дотук са достатъчни, за да се установи, че представителите на чорбаджийството заемат определено място в стопанския живот през Възраждането. Видно е, че със значителната си по обем, разностранна по вид и мащабна по обхват търговска, производствена и посредническа дейност те играят съществена роля в икономическото развитие на българските земи. От средата на чорбаджийството са едни от най-видните стопански и обществени дейци с национално значение като Вълко Т. Чалъков, Салчо Чомаков, Емануил Шишманов, Александър Шишманов, хаджи Минчо Цачев, хаджи Николи Минчев, Христо Рачков, Димитраки Хаджитошев и т. н.

В заключение, разбира се, без да се надценява и преувеличава значението на чорбаджийството за икономическото развитие, нито пък да се омаловажават отделни негови страни и прояви с негативен характер, каквито са например злоупотребите при събирането на данъците, се налага изводът, че то има немалък дял в стопанския живот през Възраждането. Наред с това извършваната от представителите му широкомащабна и интензивна за времето си търговска обмяна укрепва и разширява икономическите връзки и отношения между стопанските дейци и стопанските центрове в българските земи, с което се активизират процесите по формирането на българския национален пазар.

По въпроса, че чорбаджиите са “безпощадни експлоататори”, “грабители” и “потисници” на “трудещите се селски и градски маси”, трябва да се каже, че тези оценки са преди всичко резултат от възприетия преди години класов подход при изследването на чорбаджийството. Защото добре известни са условията на труд и производствени отношения във всички области на стопанския живот през Възраждането – в занаятчийското, манифактурното и правещото първи стъпки фабрично производство се работело по 14 – 16 часа и чиракът три години не получавал трудово възнаграждение; в селското стопанство също се работело от тъмно до тъмно. Но всичко това се определя не от “експлоататорската същност” на чорбаджийството или на която и да е обществена или професионална група от възрожденското ни общество, а е резултат от степента на развитие и характера на обществено-икономическата формация, от особеностите на прехода от феодално към буржоазнокапиталистическо стопанство и общество, съпроводен с първоначално натрупване на капитали, и то при липсата на буржоазен правов ред в Османската империя.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. **Грънчаров, М.** Проблемът за чорбаджийството в българската следосвобожденска историография. – *Векове*, 1990, № 6, с. 67–75.

² **Плетньов, Г.** Чорбаджиите и българската национална революция. Велико Търново, 1993, с. 237; **Стефанова, М.** За някои аспекти на проблема за отношението на българското население към дейността на чорбаджиите в органите на народно самоуправление. (По материали от възрожденските вестници от периода 1855–1878 г.). – *ГСУ*, № 77, (1983), 1987, с. 37–49; Чорбаджийският салтанат през Възраждането – символ на реална политическа мощ. – *Социологически проблеми*, 1990, № 4, с. 112–120; **Грънчаров, М.** Чорбаджийството в българските земи през 50-те – 70-те години на XIX в. (По материали от възрожденската книжнина). – *Известия на музеите в Северозападна България*, № 19, 1992, с. 49–75 (По-нататък ИМСБ); Чорбаджийството в българския фолклор. – *ИМСБ*, № 22, 1994, с. 267–288; Социална и политическа позиция на чорбаджийството през Възраждането. – *Култура, църква и революция през Възраждането*. Сливен, 1995, с. 134–146.

³ Цариградски вестник, № 367, 22 февр. 1858.

⁴ **Лазарова, В.** Ръкописи на Неофит Рилски, запазени в Габрово. – *Годишник на музеите от Северна България*, № 20, 1994, с. 230–231.

⁵ Вж. **Грънчаров, М.** Чорбаджийството в българските земи..., с. 54–56 и цит. източници.

⁶ **Косев, Д.** Класовите отношения в България през Възраждането. – *Истор. преглед*, 1951, № 4–5, с. 442–460; *Лекции по нова българска история*. С., 1951, с. 61–64; **Натан, Жак.** Класи и класови отношения в епохата на Българското възраждане. – *Истор. преглед*, 1945, № 1, с. 34–48; Отново по въпроса за класите и класовите отношения в България през Възраждането. – *Истор. преглед*, 1951, № 4–5, с. 464–482 и др.

⁷ **Натан, Жак.** Стопанска история на България. С., 1957, с. 313–324; *Икономиката на България до социалистическата революция*. Т. 1. С., 1969, с. 254; *Стопанска история на България 681–1981*. С., 1981, с. 187; *Икономиката на България до социалистическата революция*. Второ издание, С., 1989, с. 207.

⁸ **Гандев, Хр.** Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, с. 182–196.

⁹ **Асенов, П.** Брезник и брезнишко. С., 1069, с. 42.

¹⁰ *НБКМ – БИА, Фонд 36 (Георги Попсимонов); Папазов, Д.* Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – *Сб. БАН*, № 31, 1937, с. 59–72, 78–80 и др.

¹¹ **Плетньов, Г.** Произход и социална принадлежност на чорбаджиите от Търновско. – *Трудове на Великотърновския университет, Исторически факултет*, 1971–1972, т. 9, кн. 2, 1973, с. 93–101; *Стопанската дейност на търновския фабрикант Стефан Карагъзов*. – *Истор. преглед*, 1977, № 1, с. 62–71.

¹² **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с. 142–143; **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, с. 109, 122; Бележити търновци. Биографичен и библиографски справочник. С., 1985, с. 100.

¹³ **Маркова, З.** Цит съч., с. 140, 143–145; **Ников, П.** Цит. съч., с. 110, 122, 129, 143–150 и сл.; Бележити търновци ..., с. 125, 126.

¹⁴ **Ников, П.** Видинските първенци Шишманоглу. – Известия на историческото дружество в София, № 13, 1933, с. 81–86, 89–96.

¹⁵ **Займов, Ст.** Миналото. С., 1986, с. 72–77, 107–109, 159, 165, 636–637; **Патев, Н.** Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. С., 1936, с. 83–128.

¹⁶ **Семеен архив на Хаджитошеви.** Т. 1. (1751–1827). С., 1984, с. 5–558; **История на град Враца.** С., 1976, с. 136–154, 174–179, 188–198, 211–216.

¹⁷ **История на Габрово.** С., 1980, с. 54–56, 70–72; **Гъбенски, Хр. и П.** История на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 9, 14–19; **Семеен архив на Хаджитошеви...**, с. 66–67.

¹⁸ **Цончев, П.** Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 741–752.

¹⁹ **Вакарелски, Хр., П. Цветанова.** Народно песенно творчество от Ловешки окръг. С., 1976, с. 972–973.

²⁰ **Еленски сборник.** Т. 1. С., 1931, с. 69–70.

²¹ **Константинов, Д.** Жеравна в миналото и до днешно време. С., 1948, с. 152–157.

²² **Русия и българското националноосвободително движение 1856 – 1876.** Документи и материали. Т. 1 Ч. 1. С., 1987, с. 129; Казанлък в миналото и днес. Т. 1. С., 1912, с. 81–97.

²³ **Начов, Н.** Калофер в миналото (1707 – 1877). С., 1927, с. 68, 80, 421.

²⁴ Пак там, с. 268, 271–272, 277.

²⁵ **Нейчев, А.** Джелепи и бегликчии. – Юбилеен сборник по миналото на Копривница. С., 1926, с. 523–534.

²⁶ **Арnaudов, М.** Из миналото на Котел. Заселване, бележити личности, стопански живот, фолклор. – ГСУ, ИФ, № 27, 1931, с. 64–76; **Тонев, В.** Котел през Възраждането. С., 1993, с. 22–23, 51–54, 63, 193–202.

²⁷ **Раковски, Г.** Автобиографични трудове. С., 1980, с. 45–47, 60–86; **Тонев, В.** Цит. съч., с. 208, 216–217; **Раковски, Кр.** Страница из Българското възраждане. – Мисъл. Литературен сборник. Т. 1. С., 1910, с. 153–158.

²⁸ Цариградски вестник, № 67, 29 дек. 1851 и № 72, 2 февр. 1852; **Попов, Ив.** Из миналото на Одрин. С., 1919, с. 15–16; **Николов, Д.** Одринска Тракия. С., 1919, с. 36–37.

²⁹ Съветник, №13, 27 юни и № 16, 18 юли 1864.

³⁰ **Захариев, Ст.** Географско историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза. Фототипно издание. С., 1973, с. 62.

³¹ **Дамянов, С.** Ломският край през Възраждането. С., 1967, с. 112, 178, 216, 231, 251–252, 317.

³² **Трифонов, Ю.** История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933, с. 63, 87–88, 98, 102–103, 113.

³³ Пак там, с. 137 и сл.; **Грънчаров, М.** Плевен и Плевенският край през Възраждането. С., 1989, с. 109–112, 205, 217.

³⁴ **Моравенов, К.** Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Фототипно издание. Пловдив, 1984, с. 99, 147, 151, 164–165, 185; **Генчев, Н.** Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981, с. 76–77.

³⁵ **Моравенов, К.** Цит. съч., с. 204, 257; **Генчев, Н.** Цит. съч., с. 31, 33.

³⁶ **Моравенов, К.** Цит. съч., с. 97, 99, 108, 180, 222–223, с. 240, 246; **Генчев, Н.** Цит. съч., с. 79–80;

³⁷ **Моравенов, К.** Цит. съч., с. 93–96, 147–148, 164 и сл.; **Генчев, Н.** Цит. съч., с. 78–79; Цариградски вестник, № 21, 1850; **Стайнова, М. и А. Велков.** Турски документи за стопанската дейност на Чалъковци. – Изв. на Народната библиотека “Кирил и Методий”. Т. 9(15), 1969, с. 149–169.

³⁸ **Констенцев, А.** Спомени. С., 1984, с. 12–33.

³⁹ **Тодев, Ил.** Българско национално движение в Тракия 1800 – 1878. С., 1994, с. 317.

⁴⁰ България, № 104, 15 март 1861 и № 112, 10 май 1862; **Ников, П.** Видинските първенци..., с. 81–95, 104–105; **Ганчев, Ст.** Свищов. Принос за историята му. Свищов, 1929, с. 385–387.

⁴¹ **Кънчов, В.** Град Скопие. Бележки за неговото минало и настояще. С., 1898, с. 110–114.

⁴² **Табаков, С.** Опит за история на града Сливен. Т. 2. С., 1924, с. 139.

⁴³ **Займов, Ст.** Миналото..., с. 166, 211, 218, 225, 229, 661; **Христов, Хр.** Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 77, 168, 171.

⁴⁴ **Русия** и българското националноосвободително движение..., т. 1. Ч. 1., с. 289, 405; Ч. 2., с. 251; **Займов, Ст.** Васил Левски Дяконът. С., 1897, с. 187–191.

⁴⁵ **История** на Стара Загора. С., 1966, с. 46, 49, 73.

⁴⁶ **Стойчев, Д.** Тетевен – минало и днес. С., 1924, с. 77–79, 88–93, 100; **Унджиев, Ив.** Тетевен и Тетевенският край в националноосвободителното движение. – Тетевен, С., 1977, с. 75–78, 95–97, 109–113.

⁴⁷ **Марковски, М. Ив.** Спомени и очерци из българските революционни движения 1868–1878. С., 1976, с. 227–230, 253.

⁴⁸ **Сборник** Трънски край. С., 1940, с. 196–202, 515–517.

⁴⁹ **Займов, Ст.** Миналото..., с. 383–384, 399.